

УДК 811.161.2/3'373.423-042.2

ПОВНІ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ МІЖМОВНІ ОМОНІМИ

Дмитро Щербина

*Криворізький державний педагогічний університет
Kryvyi Rih State Pedagogical University
пр. Гагаріна, 54, Кривий Ріг, 50086, Україна
dmytro.shcherbyna@gmail.com*

Щербина Д. Повні українсько-білоруські міжмовні омоніми

У статті досліджено семантичні особливості повних міжмовних омонімів в українській і білоруській мовах, зокрема розкрито зміст поняття “міжмовна омонімія”, уточнено критерії розмежування міжмовних омонімів і паронімів, окреслено принципи класифікації міжмовних омонімів у сучасній лінгвістичній науці, проаналізовано семантичні відношення між українськими та білоруськими лексемами, охопленими повною міжмовною омонімією.

Ключові слова: омонімія, українсько-білоруські міжмовні омоніми, повна міжмовна омонімія.

Shcherbyna D. Full Ukrainian-Belarusian interlingual homonyms

The article deals the semantic features of full interlingual homonyms in Ukrainian and Belarusian languages. In particular, it reveals the meaning of “interlingual homonymy,” clarifies the criteria for distinguishing interlingual homonyms and paronyms, outlines the principles of classification of interlingual homonyms in modern linguistics, and analyzes the semantic relations between Ukrainian and Belarusian lexemes connected by full interlingual homonymy.

Interlingual homonyms pose great difficulties in the practice of translation and lexicographic work or in the teaching of foreign languages. Inaccurate choice of correspondent in the process of communication or translation can lead to a change in stylistic color and a loss of semantics of the whole phrase. The described mistakes are made by both people who have just started learning a foreign language, and experts who seem to be confident in using a foreign language. By interlingual homonyms we mean multilingual words that coincide in form orally, in writing or within regular correspondences (phonetic, graphic, orthographic, accentual, morphemic and derivational) existing between the compared linguistic systems, and completely or partially differing in meaning. Based on the logical scheme of formal and notional correspondence, the relationship between full interlingual homonyms can be characterized as a semantic exception.

Analysis of the semantic features of full Ukrainian-Belarusian interlingual homonyms showed that their appearance is caused by the uneven development of semantic structures of etymologically identical lexemes, or the accidental coincidence of word forms of different origins, or the influence of intralingual homonymy. The

article deals with the peculiarities of interlingual homonyms in closely related languages and analyzes the semantic relations between Ukrainian and Belarusian lexemes characterized by full (complete) interlingual homonymy.

Key words: homonymy, Ukrainian-Belarusian interlingual homonyms, full interlingual homonymy.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими завданнями. Інтенсивна взаємодія двох мов сприяє, з одного боку, їх обопільному збагаченню, а з другого – породжує небажану інтерференцію, найпоширенішим виявом якої є відхилення від норм однієї з мов під впливом іншої. Серед головних причин такої інтерференції – явище міжмовної омонімії. Набуваючи особливої ваги в умовах прискореного науково-технічного розвитку та глобалізації інформаційно-комунікативних процесів, ця проблема надзвичайно гостро постає у близькоспоріднених мовах, що характеризуються спільністю коренів, афіксів, подібністю структури слів, речень, системою регулярних звукових відповідностей і схожими морфологічними чергуваннями.

Міжмовні омоніми становлять великі труднощі у практиці перекладацької та лексикографічної роботи або під час навчання іноземних мов. Неточний вибір відповідника у процесі комунікації чи перекладу може призвести до зміни стилістичного забарвлення і втрати семантики всієї фрази. Описаних помилок припускаються і люди, що тільки-но почали вивчати чужу мову, і досвідчені знавці, які, здавалося б, упевнено послуговуються нерідною мовою.

Історично міжмовні омоніми виникали в результаті тривалого й активного взаємовпливу мов, зрідка – через випадковий збіг форми лексем, а у споріднених, надто близькоспоріднених, мовах – унаслідок нерівномірного семантичного розвитку етимологічно тотожних слів. Але системно вивчати цей феномен почали аж у першій половині двадцятого століття. Відтоді в рамках контрастивної лінгвістики, перекладознавства та інших дисциплін зроблено численні дослідження, присвячені міжмовним омонімам, однак і досі немає відповідей на цілу низку фундаментальних питань, ба навіть не окреслено виразних меж самого явища міжмовної омонімії та її

відношень з міжмовною паронімією. Тож на сучасному етапі науковий інтерес до цієї багатогранної проблеми дедалі зростає.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останніми роками з'явилося чимало наукових і прикладних праць, присвячених слов'янській міжмовній омонимії: українсько-польській (І. Кононенко, О. Співак; Г. Чуба), українсько-російській (В. Манакін, О. Федорчук), українсько-чеській (А. Турчина), білорусько-російській (І. Ровдо, С. Грабчиков, С. Ходасевич), білорусько-польській (Р. Калета), білорусько-чеській (Н. Івашина, О. Руденко), польсько-російській (К. Кусаль), польсько-сербській (Д. Шипка), польсько-болгарській (М. Карпачева, Х. Симеонова, Е. Токаж), польсько-хорватській (Е. Токаж), польсько-словенській (Е. Токаж), російсько-болгарській (Е. Хруль) та ін. Є розвідки на матеріалі трьох, чотирьох і більшої кількості слов'янських мов. Зокрема, праця С. Хуцишвілі з Тбіліського державного університету ім. І. Джавахішвілі охоплює міжмовні омоніми 14 слов'янських мов. Проте в україністиці ще немає комплексного аналізу українсько-білоруської міжмовної омонимії, що й визначило актуальність нашої розвідки. Водночас ми спробували порушити питання про доцільність використання терміна “міжмовні омоніми”, щодо якого в мовознавчій науці точаться дискусії, і запропонували чіткіші, на нашу думку, критерії відрізнєння цієї категорії слів від міжмовних паронімів.

Мета й завдання дослідження. Мета нашої розвідки – дослідження семантичних особливостей повних міжмовних омонімів в українській і білоруській мовах. Завдання: ознайомитися з історією вивчення міжмовної омонимії і з'ясувати сутність цього явища; уточнити критерії розмежування міжмовних омонімів і міжмовних паронімів; окреслити принципи класифікації міжмовних омонімів у сучасній лінгвістичній науці; встановити характер повної семантичної відмінності українських і білоруських лексем, охоплених міжмовною омонімією.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема міжмовної омонимії досить різнопланова. Її ґрунтовне й широке вивчення почалося 1928 року, коли побачила світ праця М. Кесслера та Ж. Дерокіньї, присвячена французько-англійським лексичним паралелям, хоч сам термін “міжмовні омоніми”

з'явився в 50-х рр. XX ст. у М. Рильського, який одним із перших зауважив відповідники такого характеру у слов'янських мовах. Але серед лінгвістів і досі точаться дискусії щодо доречності цієї назви та меж самого явища міжмовної омонімії. Поряд із “фальшивими друзями перекладача” й міжмовними омонімами в наукових розвідках можна побачити ще такі терміни: міжмовні аналогізми, міжмовні пароніми, міжмовні синоніми, квазісиноніми, міжмовні полісеми; фальшиві, або неповні, лексичні паралелі; міжмовні паралелі, гетероніми, фальшиві когнати та ін. Проте більшість мовознавців послідовно обстоює термін “міжмовна омонімія”, який, попри певну умовність, дуже точно відбиває суть цього явища – “симетрію форми й асиметрію змісту” [Barbuk / Барбук 2013].

Під міжмовними омонімами ми розуміємо різномовні слова, які збігаються формою усно, на письмі чи в межах регулярних відповідностей (фонетичних, графічних, орфографічних, акцентологічних, морфемно-словотвірних), наявних між порівнюваними мовними системами, і цілком або частково різняться змістом. Від міжмовних омонімів слід відрізнити міжмовні пароніми – цілком або частково відмінні значенням різномовні слова, дуже близькі формою, яку, однак, не можна вважати тотожною чи звести до регулярних відповідностей, наявних між порівнюваними мовними системами.

Наше розуміння міжмовної омонімії та паронімії ґрунтується на поєднанні принципу формальної тотожності з принципом формальної відповідності, що згідно з ним “лексему однієї мови можна вважати формально відповідною лексемі іншої мови, коли форма вираження (фонетична та/або графічна) цієї лексеми в одній мові відповідає формі, у якій її слід було б виразити в іншій мові (у разі одиничного вживання в мовленні, транслітерації чи запозичення слова)” [Khutsishvili / Хуцিশвили 2010 : 44]. Наприклад, іменникові пари укр. *ліс* і біл. *ліс* ‘лис’ (збігаються усно й на письмі), укр. *повсть* ‘матеріал із вовни; повстина’ і біл. *поўсьць* [ж.] ‘шерсть; підшерстя’ (збігаються в межах регулярних відповідностей, наявних між порівнюваними мовними системами) слід уважати омонімічними, а дієслівну пару укр. *буяніти* ‘пишно рости’ і біл. *буя́ніць* ‘бешкетувати’ –

паронімічною, оскільки форму цих лексем не можна ані назвати тотожною, ані звести до регулярних відповідностей, наявних між порівнюваними мовними системами (укр. *буяніти* в білоруській мові треба було б виразити формою **буянець*, а біл. *буяніць* в українській – **буянити*).

Міжмовні омоніми систематизують за різними ознаками, але найчастіше в основі їх класифікації лежать формальний, етимологічний, частиномовний або семантичний принципи. Спираючись на логічну схему формально-змістової відповідності, відношення між повними міжмовними омонімами можна схарактеризувати як семантичне виключення [Manakin / Манакин 2004 : 122–149; Mikhalevich / Міхалевіч : 2015; Fedorchuk / Федорчук 2001 : 111–123; Khutsishvili / Хуцишвили 2010 : 55–62].

Серед дібраних у процесі дослідження міжмовних омонімів із повною семантичною відмінністю (відношенням семантичного виключення) – 17,7 % дієслів, 67,5 % іменників, 9,2 % прикметників та 5,6 % прислівників. Повні міжмовні омоніми можуть виникати внаслідок неоднакового семантичного розвитку етимологічно тотожних лексем, через випадковий збіг форми слів різного походження або під впливом внутрішньомовної омонімії. Як свідчить наше дослідження, найменше (12,1 %) в цій групі тих українсько-білоруських омонімічних відповідників, що постали в результаті випадкового збігу гетерогенних слів.

Зазвичай у міжмовних омонімів, що з'явилися в результаті неоднакового семантичного розвитку від етимологічно тотожних слів, навіть за відсутності спільної частини в значеннях, зберігаються часом сліди колишнього семантичного зв'язку.

Українсько-білоруські гомогенні омоніми-дієслова з відношенням семантичного виключення мають головно однаковий характер дії або називають стан чи перехід з одного стану в інший: укр. *ника́ти* [недок.] 'ходити без діла, без мети; тинятися' і біл. *ні́каць* [недок., діал.] 'шукаючи, заглядати всюди; нишпорити', укр. *ви́дужати* [док.] 'стати здоровим' і біл. *вы́дужаць* [док., розм.] 'вистояти, витерпіти'.

Коли у зв'язки міжмовної омонімії вступають безпрефіксні дієслова, похідні від них префіксальні також стають міжмовними омонімами. Наприклад, укр. *ла́годити* [недок.] '1) ремонтувати,

ладнати; 2) [перен.] усувати непорозуміння, припиняти сварки тощо // уладнувати, виправляти; 3) [перен.] робити менш відчутним; угамовувати; 4) робити придатним для вжитку, користування // заздалегідь робити все для здійснення чогось // збирати когось у дорогу // готувати (їжу, обід); 5) [розм.] виготовляти, майструвати; 6) [розм., рідко] ставити, встановлювати' і біл. *лаго́дзіць* [недок., розм.] '1) тішити, милувати; 2) годити, догоджати', укр. *зала́годити* [док.] 'усунути пошкодження; 2) [перен.] поліпшити, поправити (справи, матеріальне становище тощо) // [рідко] спокутувати, загладжувати (провину)' і біл. *залаго́дзіць* [док.] 'задобрити, загодити'.

Повною міжмовною омонімією можуть бути охоплені й префіксальні дієслова, утворені від різних сем тотожних безпрефіксних дієслів: укр. *загрі́ти* [док., діал.] '1) зробити теплим, гарячим; зігріти; 2) [перен.] морально підтримати; втішити; 3) [перен.] заохотити; підбурити; 4) [перен.] викликати інтерес, привернути до себе; 5) почати гріти' і біл. *загрэ́ць* [док., розм.] 'сильно вдарити; оперіщити, огріти' – укр. *грі́ти* [недок.] = біл. *грэ́ць* [недок.]. Іноді характер дії похідних від спільного кореня дієслів надзвичайно різниться: укр. *сілкува́тися* [недок.] '1) намагатися робити щось; 2) [розм.] натужуватися // робити щось, долаючи перешкоди' і біл. *сілкава́цца* [недок.] '1) підкріплятися, підживлятися; 2) [спец.] діставати щось потрібне для нормального функціонування; живитися; 3) пас. до *сілкава́ць* – годувати, живити'.

Але основна частина міжмовних омонімів із відношенням семантичного виключення – іменники. Найменше серед них тих, що в обох мовах означають істоту. Вони, як правило, досить відмінні значенням. Порівняймо укр. *лайда́к* [ч., діал.] '1) убога бездомна людина; 2) як лайливе слово' і біл. *лайда́к* [ч., розм., зневажл.] 'лінива, варта зневаги людина; ледар, нероба, гультьяй', укр. *зна́йда* [ч. і ж., розм., заст.] 'знайдена дитина-підкидьок' і біл. *зна́йда* [ж.] '1) собака, навчений відшукувати по слідах; 2) [перен., розм.] слідець, шпигун'.

Набагато більше зафіксовано випадків, коли іменник однієї мови окреслює істоту, а іменник другої мови – неістоту. Значення іменника-неістоти при цьому може бути

найрізноманітнішим (назва речі, пристрою, явища природи, частини чого-небудь тощо): укр. *вагар* [ч.] ‘особа, яка важить чи контролює зважування’ і біл. *вагар* [ч.] ‘важіль (у прямому та переносному значенні)’, укр. *драч* [ч.] ‘1) [розм.] місце, де чинять здиство // здиство; 2) [діал.] просорушка’ і біл. *драч* [ч.] ‘невеликий птах родини пастушкових; деркач’, укр. *навальниця* [ж.] ‘шахтарка, яка навантажує вагонетки’ і біл. *навальніца* [ж.] ‘1) негода з блискавкою, громом, дощем або градом та сильним вітром; гроза; 2) [перен.] бурхливі, грізні події // небезпека’, укр. *шарпак* [ч., зневажл.] ‘обідранець, голодранець’ і біл. *шарпак* [ч.] ‘снігова кора, скрижанілий сніг; наст, серен’.

Часом іменник-неістота в таких парах унаслідок розвитку переносних значень на основі характерних рис набуває і значення істоти: укр. *гаргара* [ж., діал.] ‘сварлива жінка’ і біл. *гаргара* [ж., розм.] ‘1) громіздка річ; одоробло; 2) товстуха, гладуха’ а іменник-істота – значення неістоти: укр. *гладун* [ч.] ‘1) [розм.] товстун; 2) [діал.] глек, глечик’ і біл. *гладун* [ч.] ‘трав’яниста рослина родини гвоздикових; остудник’.

Іменникові повні міжмовні омоніми можуть бути складниками формально співвідносних і семантично тотожних фразем (укр. *би́ти ба́йди* = біл. *біць ба́йды* = ‘ледарювати’, хоч на синхронному зрізі укр. *ба́йда* ≠ біл. *ба́йда*. укр. *ба́йда* [рідко] ‘1) [ч. і ж.] гульвіса; 2) [тільки ж., діал.] шматок чогось ламкого або крихкого’, біл. *ба́йда* [ж., розм.] ‘1) рибальський човен; 2) [заст.] стовп, забитий у ґрунт; паля’) або належати до однакових тематичних шарів. Серед останніх зафіксували:

– назви виробів із тканини та їхніх деталей: укр. *гу́нька* [ж., заст.] ‘верхній одяг із самотканого грубого сукна’ і біл. *гу́нька* [ж.] ‘плоскіне покривало’, укр. *по́стілка* [ж.] ‘вузький килим або шматок ряднини, постелений на підлогу’ і біл. *по́сцілка* [ж.] ‘легке покривало’;

– назви об’єктів тваринного та рослинного світу: укр. *ко́ришак* [ч.] ‘шуліка’ і біл. *ко́ришак* (*кари́шак*) [ч., розм.] ‘яструб’, укр. *лоша́к* [ч.] ‘молодий кінь’ і біл. *лаша́к* [ч.] ‘гібрид жеребця й ослиці; ослиук’;

– назви речей хатнього й господарського вжитку або їхніх частин: укр. *кульба́ка* [ж., заст.] ‘сідло’ і біл. *кульба́ка* [ж. розм.] ‘костур, ковінка’, укр. *о́жог* (*о́жуз*) [ч., розм.] ‘палиця, якою

перемішують жар, паливо' і біл. *во́жаг* [ч.] 'рогачилно; кочержилно';

– назви будівель та їхніх складників: укр. *одри́на* [ж., заст., уроч.] '1) ліжко, постіль, одр; 2) спальня або кімната взагалі' і біл. *адры́на* [ж.] 'повітка; клуня, стодола', укр. *стодо́ла* [ж.] 'клуня' і біл. *стадо́ла* [ж., заст.] '1) стайня в заїзді; 2) хлів, стайня взагалі; 3) [розм.] незатишне, непорядковане помешкання; хлів;

– економічна лексика: укр. *кошт* [ч., перев. мн.] '1) гроші, капітал, матеріальні цінності; 2) [рідко] витрати, видатки; 3) [заст.] забезпечення, постачання' і біл. *кошт* [ч.] 'виражена в грошах цінність; вартість';

– назви органів, систем органів людини і тварини: укр. *щеле́па* [ж.] '1) одна з двох протилежних міцних структур, розміщених коло ротової порожнини // частина обличчя або морди, де міститься ця структура; 2) пластинка зі штучними зубами; зубний протез; 3) [перен.] деталь механізму, призначена для хапання та подрібнення чого-небудь' і біл. *шчэ́лены* [мн.] 'зябра'.

Деякі етимологічно споріднені й цілком відмінні значенням іменники, охоплені міжмовною омонімією, зберігають семантичну подібність на підставі однакових фізичних властивостей та характеристик: укр. *кра́ска* [ж., розм.] '1) фарба; 2) рум'янець' і біл. *краска* [ж., розм.] 'квітка' (забарвлення); укр. *надві́р'я* [с.] 'подвір'я' і біл. *надво́р'е* [с.] 'погода' (просторовість); укр. *лантух* [ч.] '1) великий мішок; 2) міра, що дорівнює вмістові такого мішка; 3) [перен.] велика кількість; 4) [перен.] неповоротка, неспритна людина; 5) як лайливе слово' і біл. *ланту́х* [ч., розм.] 'живіт, пузо, черево'; укр. *прі́мха* [ж.] '1) каприз, забаганка // свавільна вигадка // незрозумілий вчинок; дивацтво; 2) [тільки мн.] надмірність у розвагах та предметах розкоші; 3) деталь, що служить тільки для прикрашання // предмет розкоші; 4) химерна особливість у поведінці, характері; 5) [перев. мн., перен.] особливі вимоги до умов росту й життя тварини, рослини // певні відхилення в роботі механізму; 6) [перев. мн., перен.] особливості вияву, несподівані відхилення' і біл. *пры́мха* [ж., перев. мн.] 'забобон' (специфічність вияву).

Серед повних міжмовних омонімів є чимало абстрактних і конкретних іменників дієслівного походження, які, розійшовшись значеннями (місце, засіб, стан, наслідок дії або назва самої дії), зберігають щонайтісніший зв'язок із твірними дієсловами (іноді навіть тотожними в обох мовах): укр. **в^икрутка** [ж.] '1) незвичайний звивистий рух; 2) інструмент для закручування й відкручування' і біл. **в^ыкрутка** [ж.] 'вихід зі скрути', укр. **в^имóва** [ж.] 'спосіб вимовляння // особливості звукової системи мови' і біл. **в^ымóва** [ж.] 'догана', укр. **пoдáння** [с.] '1) дія за знач. **пoдáти**, 2) письмова заява' і біл. **пaдáнне** [с.] 'переказ, легенда'.

Гомогенні прикметники з відношенням семантичного виключення, пов'язані міжмовною омонімією, мають здебільшого схожий характер ознаки: укр. **бaxмáтий** [розм.] 'дуже широкий, мішкуватий (про одяг)' і біл. **бaxмáты** 'пишний, розложистий (про рослини)', укр. **ни́ций** 'негідний, підлий, ганебний' і біл. **ни́цы** '1) який має довгі звислі гілки, стебла; плакучий; 2) понурий, похнюпий, похнюплений, похмурий'.

Прикметники, утворені від повних міжмовних омонімів-іменників за допомогою однакових афіксів, теж вступають у зв'язки повної міжмовної омонімії: укр. **пpимхлі́вий** '1) якому властиві несподівані бажання, свавільні вигадки, дивацтва; якому важко догодити // який відзначається безпідставністю // який виражає примху; 2) [перен.] який вимагає особливих умов росту й життя, (про тварину, рослину) // який відзначається особливими властивостями, потребує особливих умов використання; 3) [перен.] який відзначається несподіваними змінами; 4) [перен.] який відзначається незвичними формами; вигадливий' і біл. **пpымхлі́вы** '1) схильний до забобонів; 2) заснований на забобонах'.

Зафіксовано кілька пар прикметників з основним значенням відносності, пов'язаних повною міжмовною омонімією, але утворених за допомогою однакових афіксів від лексично тотожних слів: укр. **пoтóчний** '1) який існує, відбувається тепер // пов'язаний із теперішнім моментом; 2) повсякденний' і біл. **пaтóчны** [спец.] 'потоківий' – укр. **пoті́к** [ч.] = біл. **пaтóк** [ч.], укр. **пoкупні́й** '1) який купується за гроші; 2) [розм.] який віддається за гроші, хабарі;

продажний’ і біл. **пакупны́** ‘1) пов’язаний із можливістю служити засобом купівлі; 2) такий, як при купівлі (про ціну)’.

Інколи в одній мові прикметник має значення відносності, а в другій – значення якісності: укр. **витво́рний** [рідко] ‘примхливий’ і біл. **вытво́рны** ‘утворений від інших форм, величин тощо; похідний’, укр. **стра́сний** [церк.] ‘стос. до останнього тижня перед Великоднем’ і біл. **стра́сны** ‘пристрасний’.

Прислівники, утворені від міжмовних омонімів-прикметників ідентичними афіксами, також вступають у зв’язки міжмовної омонімії: укр. **бахма́то** і біл. **бахма́та**, укр. **ні́цо** і біл. **ні́ца**, укр. **примхли́во** і біл. **примхлі́ва**. Трапляються й охоплені повною міжмовною омонімією відіменникові прислівники: укр. **устя́ж** ‘упростяж, цугом’ і біл. **усця́ж** [діал.] ‘скрізь, усюди, кругом’.

Серед цілком відмінних значенням міжмовних лексичних омонімів, що виникли в результаті випадкового збігу слів різного походження, можна виокремити три підгрупи:

1) міжмовні омоніми, що постали внаслідок історичних змін голосних, зокрема внаслідок притаманного українській мові переходу /o/, /e/ > /i/ в закритих складах, переходу /ě/ > /i/ та злиттю давніх /ы/, /и/ в сучасному /и/;

2) міжмовні омоніми, появу яких спричинив живий фонетичний процес у білоруській мові – акання;

3) інші випадково виниклі міжмовні омоніми.

Першу підгрупу складають іменники з різними значеннями (назви істот і неістот): укр. **віск** [від псл. *voskъ*; ч.] ‘1) пластична маса, яку виробляють бджоли для стільників; 2) близька до бджолиного воску маса мінерального або рослинного походження’ і біл. **віск** [пов’язане з *вішчаць* ‘вищати’; ч.] ‘виск, вереск’, укр. **сип** [найімовірніше від псл. *šop*, пов’язаного з гр. *ῥόψ*, род. в. *ῥόψος* ‘шуліка’; ч.] ‘великий хижий птах родини яструбinių’ і біл. **сын** [від *сыпаць* ‘сипати’; ч.] ‘1) дрібні плямки, пухирці на шкірі та слизових оболонках; висип, висипка; 2) [розм.] шорсткість, шершавість на поверхні металу; 3) [розм.] розсипаний друкарський шрифт; розсип’.

У другій підгрупі фіксуємо:

– дієслова, що в обох мовах називають дію, рух, процес: укр. *гали́ти* [від звуконаслідувального вигуку *гала́ (галу́)*; недок., діал.] ‘квапити’ і біл. *гали́ць* [від *го́лы* ‘голий’; недок.] ‘зрізувати бритвою волосся; голити, брити’;

– дієслова, одне з яких окреслює дію, а друге – процесуальний стан: укр. *ви́прати* [від *пра́ти*; док.,] ‘перучи, зробити чистим’ і біл. *вы́праць* [від *прэ́ць* ‘пріти’; док.] ‘загинуті під глибоким снігом або при надмірному зволоженні (про рослини, посіви); випріти’;

– віддієслівні іменники зі значенням назви явища, дії чи наслідку дії: укр. *ви́разка* [від *рази́ти*; ж.] ‘ранка на шкірі або на слизовій оболонці’ і біл. *вы́разка* [від *рэ́заць* ‘різати’; ж.] ‘1) дія за знач. *вы́разаць* – *вы́разаць*, вирізування; вирізання; 2) щось вирізане; вирізка; 3) найм’ясистіша частина філею; вирізка’, укр. *ся́йво* [від *ся́яти*; с.] ‘1) рівне, звичайно яскраве світло; блиск, сяяння, світіння; 2) ореол, світлий круг навколо чогось; 3) [перен.] велич, слава, сила; 4) [перен.] пишність, розкіш; 5) [перен.] радісний, щасливий, вдоволений вираз’ і біл. *сяйво́* [від *се́яць* ‘сіяти’; с.] ‘1) те, що сіється сиплеться; пороша (образно); млино; пил, порошок; 2) розсип, розсипище’;

– іменники з конкретними та абстрактними значеннями: укр. *бага́ття* [від основи псл. *bag-* ‘горіти, тліти’; с.] ‘1) розпалена купа дров, хмизу, ломаччя; 2) [діал.] вогонь’ і біл. *бага́цце* [від *бага́ты* ‘багатий’, що походить з псл. *bogaty*; с.] ‘1) велике майно, матеріальні цінності; статки // розкіш, достаток; 2) [перен.] щось дуже цінне, важливе; 3) велика кількість; 4) сукупність природних ресурсів; 5) багатоманітність’, укр. *ля́да* [від нім. *Lade* ‘скриня, шухляда; частина ткацького верстата; пристрій для піднімання тягарів; труна’; ж.] ‘1) відкидна заслінка, дверцята; 2) отвір, люк із такою заслінкою, дверцятами; 3) відкидна покришка скрині; віко; 4) відкидна полиця або віконниця в крамниці, що її використовують як прилавок; 5) частина ткацького верстата, яка прибиває нитки піткання одну до одної; 6) відкидна покришка над годівницею в сажі’ і біл. *ля́да* [від псл. *lędo* ‘необроблювана земля’; с.] ‘вирубана, викорчувана ділянка лісу, чагарів; зруб, вируб, поруб, корчівка’;

– прикметники й похідні від них прислівники: укр. *вадкий* [від *ва́да*] ‘1) шкідливий для здоров’я; 2) нудний’ і біл. *ва́дкі* [від *вада́* ‘вода’] ‘який перебуває в стані рідини; рідкий’, укр. *ва́дко* і біл. *ва́дка*.

Серед **третьої підгрупи** також зафіксовано дієслова на позначення дії, стану, процесу: укр. *дратува́ти* [пов’язане з *дра́ти*, недок.] ‘1) викликати в когось почуття незадоволення, досади, гніву, злості; злити; 2) навмисне злити когось; дражнити; 3) збуджувати, посилювати, загострювати бажання, почуття // діяти на людський організм загалом або на окремий орган // викликати в чомусь біль’ і біл. *дра́тава́ць* [від нім. *treten* ‘ступати, ступити’; недок., розм.] ‘топтати, толочити, грасувати’, укр. *манта́чити* [від лит. *meĩtė* ‘лопатка; кельма’; недок.] ‘гострити, направляти косу мантачкою’ і біл. *манта́чыць* [від *манта́ч*, що походить з пол. *mantacz*, *matacz* ‘крутий, шахрай, махляр’; недок.] ‘тринькати, розтринькувати, марнотратити, гайнувати’, укр. *нашарува́ти* [від *шар*, що походить з псл. *šarь* ‘пляма; візерунок; колір’; док.] ‘розташувати шарами’ і біл. *нашарава́ць* [від *шарава́ць*, що походить із снн. *schûren* ‘чистити’; док.] ‘начистити, натерти до блиску’. Охоплює міжмовна омонімія й утворені від дієслів активного стану постфіксальні дієслова зворотно-середнього та пасивного стану: укр. *дратува́тися* [недок.] ‘1) відчувати незадоволення, досаду, злість; злитися; 2) [розм.] навмисне злити, виводити з терпіння кого-небудь; дражнитися’ і біл. *дра́тава́цца* [розм.] ‘пас. до *дра́тава́ць*, топтатися, толочитися, грасуватися’, укр. *нашарува́тися* [док.] ‘розташуватися шарами’ і біл. *нашарава́цца* [док.] ‘стати начищеним, натертим до блиску’.

Левову частку третьої підгрупи становлять іменники. Серед них, зокрема, зафіксовано пару слів, які в обох мовах означають істоту: укр. *бац* [давнє слово карпатської культури, наявне в інших мовах регіону; ч., діал.] ‘старший вівчар’ і біл. *бац* [від основи псл. *bat-* ‘бити’; ч., діал.] ‘пацюк, шур’, і три пари слів, одне з яких називає істоту, а друге – неістоту: укр. *льо́ха* [від нім. *Lose* ‘свиня; розпусниця’; ж.] ‘свиня-самиця, свиноматка’ і біл. *лѣ́ха* [від свн. *Loch* ‘сховище, яма; в’язниця;

отвір'; ж.] '1) підземелля, склеп, льох; 2) підземний хід; потайник, підкіп, підлаз', укр. *манта́чка* [ж.] 'наждачна або вкрита смолою з піском лопатка, якою правлять коси' і біл. *манта́чка* [ж., розм.] 'марнотратниця, розтринькувачка', укр. *фаце́т* [від фр. *facette* 'грань'; ч., спец.] '1) скошений край стереотипу або кліше; 2) дефект відлитої рядків' і біл. *фаце́т* [від лат. *facetus* 'веселий, дотепний'; ч., розм.] 'кумедник, забавник, потішник, веселун, жаргун, штукар, дотепник'.

Серед іменників цієї підгрупи, що в обох мовах означають неістоту, є пари, у яких:

– український відповідник називає частину тіла або її фізіологічну особливість: укр. *гала* [від *гал* 'невеличка куля', що вважається запозиченням із германських мов; ж., діал.] 'литка' і біл. *га́ла* [пов'язане з *го́лы* 'голий'; с., розм.] 'голе місце; прогалина', укр. *не́лька* [пов'язується з *пелена́*, що мало значення 'частина одягу біля горла'; ж., вульг.] '1) рот; 2) глотка' і біл. *не́лька* [від. лит. *pėlke* 'болото'; ж., діал.] 'ополонка', укр. *це́ра* [від іт. *cera* 'вигляд колір обличчя'; ж., діал.] 'колір обличчя' і біл. *це́ра* [від др. *цѣр* 'сірка'; ж., заст.] 'висушений гриб, що запалюється від іскри при викресуванні вогню; трут, губка';

– український або білоруський відповідник означає страву: укр. *жур* [від *жури́ти*; ч., діал., рідко] 'журба' і біл. *жур* [від двн. *Sûr* 'кисле тісто'; ч.] 'негустий вівсяний кисіль; джур (діал.)', укр. *на́ска* [від гр. *πάσχα* 'Великдень'; ж.] '1) великодній хліб; 2) [розм.] Великдень' і біл. *на́ска* [від *нас*, що зводиться до псл. *pojasъ* 'пояс'; ж., розм.] 'смуга';

– один або й обидва відповідники означають дію, стан чи наслідок дії: укр. *заме́т* [від *месті́*; ч.] 'наметена вітром кучугура снігу' і біл. *заме́т* [від старобіл. *мета́ти* 'метати'; ч., діал.] 'огорожа з тонких колод, закладених у стовпи з прорізними пазами; паркан)', укр. *наму́л* [від *наму́лити*, що походить з псл. *mulъ*; ч.] '1) осад на дні водоймищ із найдрібніших часток мінеральних та органічних речовин; 2) шар піску, землі, нанесений водою; 3) [перен.] неприємне почуття, що залишається після чогось' і біл. *намул* [від *намуляць* 'намуляти', що походить з псл. *muliti*; ч.] 'намуляне, натерте місце; нагніт', укр. *со́чка* [з псл. *sočevica*, *sočivo*, похідних від

іменника *sokъ* ‘сік’; ж.] ‘1) зерно сочевиці; 2) [заст.] лінза’ і біл. *со́чка* [від *сачыць* ‘стежити’, пов’язаного з псл. *sočiti* ‘шукати, вистежувати’; ж.] ‘дія за знач. сачыць; стеження; слідкування’.

Поряд із дієсловами та іменниками в цій підгрупі зафіксовано прикметники: укр. *му́лкий* ‘покритий мулом’ і біл. *му́лкі* ‘який муляє, тисне; мулький’, а також утворені від них за допомогою ідентичних афіксів прислівники: укр. *му́лко* і біл. *му́лка*

Особливий тип міжмовних омонімів із відношенням семантичного виключення становлять ті, що з’явилися під впливом внутрішньомовної омонімії, тобто коли лексемі або множині омонімічних лексем (омонемі) однієї мови відповідає омонема іншої мови. Одиначну лексему можна вважати однократною омонемою. Якщо n -кратній омонемі однієї мови відповідає m -кратна омонема іншої мови й серед компонентів омонем немає семантично співвідносних слів, то виникає $n \times m$ пар омонімів, цілком відмінних значеннями. Наприклад, укр. *жир*¹ [ч.] ‘масляниста, нерозчинна у воді речовина, що входить до складу організму людини, тварини й рослини’, *жир*² [ч., карт., розм.] ‘трефа’ і біл. *жыр* [ч., розм.] ‘дія за значенням *жыраваць* – добувати їжу, пустуючи та гуляючи (про тварин, птахів і риб); жирування’ утворюють $2 \times 1 = 2$ омонімічні пари: укр. *жир*¹ і біл. *жыр*, укр. *жир*² і біл. *жыр*. Коли ж в омонемі однієї мови є компонент (компоненти), що має (мають) із компонентом (компонентами) омонемі іншої мови відношення семантичної тотожності, включення або перетину, тоді можна говорити про $n \times m - k$ пар міжмовних омонімів із відношенням семантичного виключення, де k – кількість пар семантично співвідносних складників. Так, укр. *осадити* [док.] ‘1) різко затримати, вповільнити хід // примусити відступити назад; 2) [перен.] примусити того, хто втратив почуття міри, змінити тон, угамуватися; 3) перемістити вниз, усадовити // повернути на попереднє місце; 4) [перен.] підірвати (здоров’я); 5) [заст.] заснувати населений пункт; 6) [спец.] виділити складник розчину у вигляді осаду; 7) [спец.] куванням збільшити товщину заготовки коштом її висоти’ і біл. *асадзіць*¹ [док.] ‘закріпити на чомусь, надіти // завести в

рамку, оправу // поставити коробку у віконний, дверний проріз', *аса́дзі́ць*² [док.] '1) = укр. *осади́ти* (у 1 знач.); 2) [розм.] звалити ударом; 3) [перен.] = укр. *осади́ти* (у 2 знач.); 4) [спец.] = укр. *осади́ти* (у 6 знач.); 5) [спец.] = укр. *осади́ти* (у 7 знач.)', *аса́дзі́ць*³ [док.] 'узяти в облогу', маючи одну пару семантично перетинних компонентів (укр. *осади́ти* і біл. *аса́дзі́ць*²), утворюють $1 \times 3 - 1 = 2$ пари міжмовних омонімів із відношенням семантичного виключення: укр. *осади́ти* і біл. *аса́дзі́ць*¹, укр. *осади́ти* і біл. *аса́дзі́ць*³.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, розглянувши семантичні особливості повних українсько-білоруських міжмовних омонімів, ми з'ясували, що їх появі сприяє нерівномірний розвиток семантичних структур етимологічно тотожних лексем, випадковий збіг форми слів різного походження і внутрішньомовна омонімія. Поза увагою цієї нашої розвідки лишилися часткові міжмовні омоніми, які, відзначаючись полісемією та різнячись змістом лише частково, вступають у зв'язки семантичного включення чи семантичного перетину. Але в близькоспоріднених мовах міжмовні омоніми можуть різнитися не лише семантикою. Дуже часто змістове наповнення значеннево тотожних міжмовних омонімів залежить від їхнього функційно-стилістичного або емоційно-експресивного забарвлення. Саме тому всеосяжне вивчення маркованої омонімічної лексики, як і міжмовної омонімії взагалі, має незаперечну цінність та може стати складовою частиною подальших досліджень, спрямованих на чіткішу систематизацію слів, охоплених цим явищем, і глибше дослідження міжмовних омонімів.

Література

1. Барбук С. Некоторые особенности русского ударения. *Мова і культура*. 2013. Вип. 16. Т. 5. С. 164–169. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mik_2013_16_5_27 (дата звернення: 21.03.2019).
2. Етимологічний словник української мови: у 7-и т. / ред. кол.: О. Мельничук (гол.) та ін. Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.
3. Манакин В. Сопоставительная лексикология. Киев, 2004. 327 с.
4. Міхалевич А., Мордас Н. Міжмоўная аманімія як праблема сучаснай лексікаграфіі. *Усходнеславянскія мовы ў сучаснай лексікаграфіі* : зб. навук. арт. Мінск, 2015. С. 79–81.

-
5. Словник української мови: в 11-и т. / гол. ред. І. Білодід. Київ : Наук. думка, 1970–1980. URL : <http://sum.in.ua>.
6. Словник української мови: у 20-и т. / гол. наук. ред. В. Русанівський. Київ : Наук. думка, 2010–2018. Т. 1–9. URL : <https://sum20ua.com>.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5-и т. (6 кн.) / гал. рэд. К. Атраховіч. Мінск : БелСЭ, 1977–1984. URL : <https://www.skarnik.by>.
8. Федорчук Е. Межъязыковая омонимия и паронимия в близкородственных языках (на материале русского и украинского языков): дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2001. 256 с.
9. Хуцишвили С. Славянские межъязыковые омонимы: дис. ... канд. филол. наук. Тбилиси, 2010. 169 с.
10. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / рэд. В. Мартынаў, Г. Цыхун. Мінск : Навука і тэхніка, Беларуская навука, 1978–2017. Т. 1–14.

References

1. Barbuk S. Nekotoryye osobennosti russkogo udarenii. *Mova i kultura*. 2013. Vyp. 16. T. 5. S. 164–169. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mik_2013_16_5_27 (data zvernennia: 21.03.2019).
2. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: u 7-y t. / red. kol.: O. Melnychuk (hol.) ta in. Kyiv : Nauk. dumka, 1982–2012. T. 1–6.
3. Manakin V. Sopostavitielnaia leksikologii. Kiev, 2004. 327 s.
4. Mikhalevich A., Mordas N. Mizhmounaia amanimiia yak problema suchasnai leksikahrafii. *Uskhodnieslavianskiiia movy u suchasnai leksikahrafii* : zb. navuk. art. Minsk, 2015. S. 79–81.
5. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11-y t. / hol. red. I. Bilodid. Kyiv : Nauk. dumka, 1970–1980. URL : <http://sum.in.ua>.
6. Slovnyk ukrainskoi movy: u 20-y t. / hol. nauk. red. V. Rusanivskyi. Kyiv : Nauk. dumka, 2010–2018. T. 1–9. URL : <https://sum20ua.com>.
7. Tlumachalny slounik bielaruskai movy: u 5-y t. (6 kn.) / hal. red. K. Atrakhovich. Minsk : BielSE, 1977–1984. URL : <https://www.skarnik.by>.
8. Fedorchuk E. Mezhyazykovaia omonimiia i paronimiia v blizkorodstvennykh yazykakh (na materiielie russkogo i ukaynskogo yazykov): dys. ... kand. filol. nauk. Moskva, 2001. 256 s.
9. Khutsishvili S. Slavianskiiie mezhyazykovyie omonimy: dys. ... kand. filol. nauk. Tbilisi, 2010. 169 s.
10. Etymalahichny slounik belaruskai movy / red. V. Martynau, H. Tsykhun. Minsk : Navuka i tekhnika, Belarускаia navuka, 1978–2017. T. 1–14.

*Стаття надійшла до редакції 19.07.2020 р.
Прийнята до друку 22.10.2020 р.*